
А.Я. Сенченко,
кандидат філософських наук,
доцент Української інженерно-педагогічної академії,
м. Артемівськ;
С.Г. Головка,
кандидат педагогічних наук,
доцент Донбаської державної машинобудівної академії,
м. Краматорськ

СМИСЛОЖИТТЄВІ ВИМІРИ КУЛЬТУРИ: ПРІОРИТЕТИ ГУМАНІЗМУ ТА ЛЮДЯНОСТІ

Сьогодні, в умовах суспільних процесів, що розгортаються за єдиною формулою демократизації – різноманіття форм власності, становлення та затвердження нових економічних зв'язків і відношень, перебудови політичної і соціальної систем суспільства, подолання патологічних деформацій, негативних тенденцій у моральному житті тощо, розв'язання проблем духовно-культурного відродження суспільства набуло надзвичайно важливого значення. Ми повинні досягнути розуміння того, що успіх сучасних реформ залежить від їх відповідності глобальним цілям загального тону суспільства.

Як визначає Е.Фромм, “багато хто з видатних мислителів вже у ХІХ столітті чітко розуміли небезпеку... нового дегуманізованого суспільства” [1, 249]. Збереження суспільством свого демократичного статусу, сповнення його новітнім гуманістичним змістом, збільшення в ньому обсягу й якості “цивілізованості” передбачає вихід України на нові рубежі у сфері культурного життя. Не применшуючи важливості розв'язання економічних, політичних і соціальних проблем, ризикнемо все-таки висловити думку, що у наш час вирішальною ланкою перебудови є нарощування інтелектуального, морального, духовного і культурного потенціалу суспільства. Останнє, однак, не означає, що економічні чи соціальні питання можуть бути відсунуті на другий план.

Культура вносить “людський вимір” в усі сфери життя суспільства. Цілком логічно, що проблема культури передбачає багатопланові дослідження. Найбільш відомими працями, в яких дається глибинний філософський аналіз різних аспектів проблеми культури, можна вважати дослідження В.П. Андрущенко, Є.М. Бабасова, Л.В. Губерського, В.А. Вергуна, Л.Н. Когана, І.Ф. Надольного, В.І. Ярошовця та ін. У сучасних дослідженнях зростає інтерес до політичної культури (Н.М. Левицька, М.І. Завірова, М.М. Красота та ін.), правової культури (Ф.Г. Руденко, А.І. Лепешкин та ін.), економічної культури (М.В. Алфьорова, В.Пилипенко та ін.), корпоративної культури (В.А. Желябін, С.В. Ковалевський та ін.). Втім, не зважаючи на інтенсивність дослідження, ще є багато нерозв'язаних питань щодо проблеми культури, а тому дослідження цього феномену варто продовжувати. У статті, що пропонується, зроблена спроба розглянути сутнісні ознаки культури, її смислової домінантності, а також визначити її критерії, закономірності та суспільно-корисну значущість.

Сьогодні Україна переживає скрутний час. Поряд із труднощами у сфері економіки й добробуту народу існують труднощі і в галузі духовності та культури. Опинившись в умовах, за яких культура, мистецтво, освіта втратили суттєву економічну підтримку з боку держави, ці галузі духовного життя народу опинились перед вибором перейти на повну самоокупність або самоухилитися від діяльності в цих галузях. До першого ми ще не дійшли, а на інше ми не підємо. Внаслідок цього наш народ опинився в глибокому культурному вакуумі. Проте, в будь-якому суспільстві не може бути культурного вакууму, тому що цей вакуум відповідно до законів природи буде сповнений сторонніми,

іноді ворожими ідеологіями. Нам всім потрібно вірити у велику силу культури людини. Але не тому, що ми бідні, слабкі, – підкреслював видатний український державотворець Іван Мазепа, – а тому, що віри в свою силу не маємо.

В умовах модернізації українського суспільства, коли відкриваються не лише “білі плями”, а й великі незвідані шари культурної спадщини, сучасна людина прагне освоїти культуру минулого в усій її цілісності й багатомірності, відчутти себе суб’єктом безупинного культуротворчого процесу. Цілком логічно, що сьогодні до закономірностей культурної спадщини можна зарахувати: по-перше, поглиблення відповідності рівня освоєння попередніх проявів культури характеру суспільних відносин, що постійно відновлюються; по-друге, зростання функціональної ролі культури в житті суспільства; по-третє, підвищення рівня наукової обґрунтованості процесу успадкування культури, перспективи розвитку новітніх утворень, що втілюють загальнолюдські цінності й демократичні ідеали; по-четверте, зростання рівня свідомості участі мас в освоєнні культурних багатств; по-п’яте, розширення можливостей проникнення особистості в надра культури минулого, його зваженої оцінки.

Кожен етнос, нація, держава мають певну суму культурних цінностей, створену протягом усього їх існування. Ці цінності є не що інше, як спосіб вираження погляду нації на об’єктивну реальність. Вочевидь, українське суспільство орієнтоване на сприйняття, передусім, цінностей демократичної культури. Але перебудова в нашій країні виявила не лише уразливість і слабкість здійснюваної досі культурної політики, а й подеколи її помилковість. Наслідки цих помилок пожинаються сьогодні в усіх сферах суспільного життя – економічній, соціальній, науковій, але передусім – моральній. Нарешті зрозуміли, що ніякими наказами, наставляннями не можна змусити людину бути чесною. Певно, чесна людина діє без наказів і наставлянь, за своєю совістю. Неважко впевнитися, що совість – це не абстрактне поняття, вона виховується в особистості, створюється загальною культурою, розумінням людиною, для чого вона живе, для чого потрібна розбудова суспільства. Адже ідея українського суспільства – розкриття, насамперед, духовних можливостей людини, її творчих начал.

Культура – мета розвитку людства. Це очевидність, закономірність. Як зауважив академік Д.С. Лихачов, “тільки культура створює особистість. Як особистість окремої людини, так і особистість села, міста, країни, народу... Так, і народу. Саме культура робить один народ не схожим на інший, визначає його неповторне обличчя” [2]. Суттєвою ознакою сучасного етапу освоєння культурної спадщини є подолання жорсткого традиціоналізму, народження такого об’єктивного і, водночас, позначеного новими рисами ставлення до цінностей минулої культури, за якого вони не лишаються мертвим священним скарбом. У наш час не виявляється прагнення до захисту старих форм культури як таких, або намір протиставити їх новим на підставі справжньої чи гаданої недосконалості останніх. І, певно, можна стверджувати, що в умовах перебудови всього духовного життя українського суспільства формується істинно творчий підхід до освоєння духовно-культурних цінностей, без штампів і шаблонів.

Розуміння стимулюючого і спрямовуючого впливу на суспільство всього в культурній спадщині, а не окремих, суб’єктивних фрагментів, сприяє розвитку сучасних інтегративних процесів у культурі, подальшому її прогресові. Певно, що найбільш радикальні зміни, що ведуть до розбудови суспільства, мають відбуватися в галузі культури, моралі, освіти. Саме культура має максимально стимулювати ініціативу і самостійність, подолати пасивність людей, їхню громадянську безбарвність, апатію, безвідповідальність, несамостійність мислення та дії. І що важливо, культура – це необхідна передумова подолання морально негативних явищ, таких, як 1) спад інтересу до суспільних справ, бездуховність і скептицизм; 2) хибні, ілюзорні смисложиттєві орієнтації – споживацтво, прагнення наживи будь-якими способами, індивідуалістські настрої; 3) зневажливе ставлення до норм і принципів співжиття та законів, оковамилювання і хабарництво, угодництво, кумівство, “телефонне право” і славослів’я,

зниження вимогливості і дисципліни, відповідальності; 4) пияцтво, наркоманія, злочинність тощо. Б.Паскаль, французький вчений і мислитель XVII ст., твердив: “горе людям, які не знають сенсу життя”. Культура – єдиний засіб, здатний “допомогти” людині в такій ситуації, оскільки він постає як засіб самозбереження людини.

Невдовзі Україна обов’язково стане цивілізованою країною, тому заздалегідь зрозуміло, що держава в центр своєї уваги має ставити виховання високогуманних, висококультурних, патріотичних громадян. Нагальною є потреба наукового розроблення нової концепції духовного життя, яка б відображала масштаби і закономірності цієї суспільної сфери. Це стає особливо очевидним, оскільки повернення України до магістральних шляхів розвитку людської цивілізації є поворотом до культурного забезпечення народу в контексті світових надбань, пріоритету особистості, її духовних свобод, творчої самореалізації у суспільному та індивідуальному житті, людяно-творчого елементу культури. За В.І. Толмачовим, “культура – конфігурація засвоєної поведінки людини та її результатів, міцно пов’язана з духом, духовністю. Тому будь-який матеріальний прогрес не відбувається без прогресу культурного, духовного” [3, 90].

Протягом усього життя людина існує в контексті культури, через яку формується, має можливість зрозуміти принципи побудови навколишнього світу і свого місця в ньому. Тому поняття культури охоплює весь, за винятком природи, “символічно відтворений та репрезентований світ” (Н.О. Резанова). Зміцнюючи розум, гуманізуючи людські почуття, загартовуючи волю, культура розвиває конструктивно-творчі сили і прагнення особистості, пробуджує в неї жагу творення, самореалізації.

О.Уацід відзначав: “Мета життя – самовираження. Проявити в усій повноті свою сутність – ось для чого ми живемо” [4, 238]. Власно кажучи, особистісно орієнтована культура має бути спрямована на задоволення екзистенційних потреб людини, тобто потреб її буття, особистого існування, свободи і вільного вибору себе, свого світогляду, дій, вчинків, позицій, самостійності й особистої відповідальності, саморозвитку та самореалізації, самовизначення. У культурі відображається не власна дійсність, а уявлення про цю дійсність носія культури, який існує в історично-конкретному соціокультурному контексті. Справді, лише культура значною мірою збільшує наш шанс відбутися у творчому призначенні.

Англійський вчений Є.Тейлор вважав, що “культура – це збереження й удосконалення духовного життя, що складається із знань, вірувань, моральності мистецтва, законів та інших здібностей і звичок людей” [5, 35]. Саме через неї людина прагне відшукати смисл і реалізацію свого призначення. Сміслова домінанта культури – це головний сенс, те загальне ставлення людини до світу, яке визначає характер усіх інших відносин. При цьому культура та її сміслова домінанта мають змогу реалізуватися по-різному, але наявність смислової єдності надає цілісність усьому, що роблять і що переживають люди.

Майже очевидно, культура – це та суспільна сфера, що забезпечує в поступі генетичну тотожність певної нації, відтворює людину, формує, зберігає і передає з покоління в покоління схеми діяльності, постає системою функціонування й поступу. Саме культура забезпечує наступність поколінь – запоруку духовного безсмертя творчої особистості. У будь-якому разі, кожний народ визначається у світі не тим, як і що він споживає, а своєю культурою. Культура формує людину як носія традицій, мови, духовності, світорозуміння, специфічного досвіду і цінностей, що концентруються в мудрості. Провідне в культурі – це творення того, що розвиває людські здібності, робить її мудрою. Тому, зрештою, не економіка, а мудрість і пізнання є могутніми засобами формування українського соціуму, а отже, культура рухає суспільство до нових станів і форм.

Економіка – це всього лише форма і засіб збагачення, частина суспільного життя. Ми не усвідомлюємо сьогодні повною мірою того, що все суспільство, все суспільне життя (і економіка, і політика, і освіта, і культура, і сама людина) – все повинно бути

засобом формування цілісної, розумної людини. Якщо ми маємо справу з економічно розвинутою країною, це ще не означає, що вона розвинута в усіх відношеннях, особисто в тому, що стосується людських якостей людей. Нова національна ідея в сучасній Україні має бути спрямована на формування людини як самопрограмуючої системи, а не робота, який діє за напередзаданою програмою. Ми маємо завжди пам'ятати мудрість Сократа: “У кожній людини сонце – тільки дайте йому світитися”.

Культура – це не минуле, вічне в короткому людському житті. Вона є безсмертя людства. Мабуть, саме тому Гегель закінчує з вірша Шиллера “Дружба”: “Із криниці цього царства духів піниться для нього безкінечність” [6, 434]. Власне, культура є спосіб життя народу, включаючи його історію та життєвий простір. Це універсальний спосіб, яким людина робить світ “своїм”, перетворюючи його на дім людського (сислового) буття. Кожна культура – це неповторний Всесвіт, створений визначним відношенням людини до світу і до самої себе. Власне кажучи, вивчаючи різні культури, ми вивчаємо не просто книжки, собори або археологічні знахідки, – ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди жили і почувалися інакше, ніж ми. І, мабуть, можна стверджувати, що осягнення інших культур збагачує нас не лише духовно, а й новим знанням і творчим досвідом. Заодно слід мати на увазі, що, по-перше, багата культура несе у собі масу відкритих можливостей, які дають змогу перекинути смисловий зміст до іншої культури. По-друге, творча особистість здатна вийти за межі обмежень, які накладаються початковою культурою.

Культура – це безпосередня реалізація людської свободи, що створює нові символи – цінності, зразки людської поведінки, виробництва і відносин. Саме у цьому сенсі кожне досягнення культури підносить людину, є неповторним за своєю значущістю, свідчить про нові людські можливості. І чим різноманітнішими стають людські відносини, тим різноманітнішою стає і культура. Справді, маса творів майстрів культури минулого, якими ми тепер користуємося повсякденно, не дійшла б до нас, якщо вони не копіювалися б і не тиражувалися. Процес масового наслідування, повторення витворів культури здобув, як відомо, назву “цивілізація”. Культура – це умова збереження людського роду, оскільки відбуває багатовіковий досвід людського спілкування і фіксує ті вимоги, виконання яких необхідно суспільству й усьому людству. Цінності культури не виводяться з будь-яких інших, більш високих економічних, політичних чи інших цінностей. Їхній вищий статус визначається цінністю самої людини, всього людського роду.

У найзагальнішому розумінні культуру можна розглядати як діалектичний синтез світоглядної, теологічної, естетичної та моральної культур, що реалізуються в процесі практичної діяльності як особистості, так і суспільства в цілому, зумовлюючи при цьому свободу мислення та творчої діяльності людей. Гадаємо, що при такому підході до розуміння культури, по-перше, вихідною точкою є той незаперечний факт, що культура – це притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом як мислення, так і почуттів творчої діяльності людини. У зв'язку з цим, по-друге, світ культури людської особистості слід розглядати як певну систему свідомо-духовних рис, особливостей, яка у своїй цілісності виражає міру усвідомлення людиною сутності власного буття, місця та призначення у світі, смисл людського життя та смерті, що й знаходить свій вияв у характері відношення особистості до світу в цілому й до себе самої, зокрема.

Світ культури не народжується готовим. За безліччю явищ треба бачити перспективу розвитку паростків нового, що втілює загальнолюдські цінності і демократичні ідеали, які розвивають гуманістичні традиції попередніх поколінь. Водночас, проблему “нового” не можна зрозуміти, виходячи тільки із засвоєння “старого”, із самого лише відбору й аналізу позитивних цінностей, властивих тому, що відійшло в минуле. На нашу думку, спадкоємність і новаторство – це два основних аспекти єдиного процесу формування і розвитку національної культури.

Народжуючись в екзистенціалі душевного пориву людини до вільного самовираження себе як особистості (О.М. Бердяєв), така моральна необхідність, певно, своїм чинником має людську гідність. Притаманна кожній людині, гідність стає мірою людської спільноти. Спричинена моральним самовизначенням гідність людини як особистості, людська спільність стають першоджерелом гуманістичної культури й особистості, і суспільства в цілому. Отже, моральна необхідність підтримувати соціальну спільність як морально-культурну породжує у внутрішньому світі особистості органічну потребу морального обов'язку дієво відповідати за окрему людину, інших людей, суспільство, світ. На такому шляху досягається найвище благо (І.Кант), що опромінює як добродійність усі блага сучасного світу, створюючи смисложиттєву субстанційність культури і цивілізації.

Культове самовдосконалення особистості містить у собі всі аспекти її духовного життя: пізнавальну, мистецьку й моральновольову, що органічно пов'язані між собою в єдності людської свідомості. У культурній сфері, або в культурному житті людини найважливіше значення має, без усякого сумніву, чистота душі – спонукань, намірів і мотивів; до того ж чистота залежна від самої особистості, тоді як дія та її результат залежать значною мірою від обставин. Щодо власне культурної, смисложиттєвої орієнтації людини, то вона потребує смислової та екзистенціальної відкритості щодо самоцінності позасуб'єктного буття. Сфера культури є сферою людської свободи. Саме завдяки вибору цінностей культури, які опановуються, здійснюється індивідуалізація особистості, формування її неповторного “Я”.

Як зауважив А.Швейцер, для нас культура полягає в тому, що “ми одночасно працюємо над власним удосконаленням і удосконаленням світу”. Отже, йдеться про те, що кожне покоління робить свій внесок у скарбницю культури суспільства, збагачує її. Саме тому вихідна база розвитку кожного покоління вже не та, як у попереднього. Звідси і людина, і культура нерозривно пов'язані одна з одною. Як сказано, яка людина, така і її культура, і навпаки. І з цим не можна не погодитись. І, мабуть, правильною буде теза: “Яка цивілізація, така і її культура”. Культурно-історичний процес тим і характеризується, що відкриває простір для зростаючого впливу духовного світу людини на суспільство, і де культурно-історична пам'ять більш змістовна, там і значення особистості набагато більше.

Загальнолюдське – це те, що йде з надр і витоків культур усіх народів, кожен з яких причетний до людяності тією чи іншою мірою, на свій лад. Культура – це синтез матеріальних та інтелектуальних цінностей, створених руками і розумом минулих і сучасних поколінь. Вона викристалізовується століттями, поступово вибудовується у відлагоджену систему цінностей, які засвоюються, підживлюються суспільною свідомістю. Порятунком духовної культури суспільства – в руках самого народу. І кожен член суспільства за це відповідальний. Втрата культури є втрата духовності, і навпаки, втрата духовності стає втраченою культурою.

Відмінність між ними полягає в тому, що культура являє собою певний інституціональний стан духу, а дух – безпосередній зміст, серце і кров культури. Усвідомлення, що втрата духовності тотожна аморальності і безчуттєвості життя, втраті у відносинах між людьми добра і краси, знімає нашарування консервативного сентименталізму з оцінки утворюючої ситуації. Адже багато хто як би готові жити без духу і культури, вважаючи їх архаїкою – “в цивілізації” і не усвідомлюють, що це життя без совісті і любові. До нього вони “не готові”. Але хто прагне до повної перемоги науки і цивілізації забувають, що в такому суспільстві не можна апелювати до честі, обов'язку, шляхетності, інших найкращих якостей особистості. А коли це роблять (не виразивши в доларах як моральний збиток), то в результаті інерції, забобонів і пропозиції, що жити бездуховно означає жити утилітарно, безідейно. Власно, це і є “кінець історії”, сприймати який вони теж поки не хотіли б.

Які ж критерії культури? До критеріїв культури як цілепокладального орієнтиру діяльності умовно можна зарахувати наступні:

- у культури має бути зафіксовано діяльний стан особистості. Поза цим станом, за межами діяльності, культура у системі суспільних відносин не може бути виявлена;

- культура відкриває широкі обрії для творчості, самореалізації людини, утвердження себе в цивілізованому суспільстві;

- культура є необхідною передумовою відродження, зміцнення й розвитку тих моральних цінностей, які підносять людину, ушляхетнюють її почуття і помисли, очищають прагнення і вчинки;

- культура звільняє суспільство від усього нелюдського, розкріпачує творчі сили людини; зберігає її від вольових, суб'єктивістських дій, створює дедалі сприятливіші умови для реалізації вимог морального фактору в процесі оновлення суспільства;

- творчий, звеличуючий характер культури вимагає рішучих дій, спрямованих на вироблення таких регулятивних механізмів, які забезпечували б моральну вмотивованість життєдіяльності людини, прорив до творення справді людського суспільства, духовного піднесення особистості;

- культура сприяє створенню умов, що забезпечують, з одного боку, випереджаюче відбиття свідомістю реалій сьогодення, а з іншого – спадкоємне сприйняття усього прогресивного з історії вітчизняної та світової культури, розвиток національних традицій шляхом постійного звертання до найкращих світових взірців.

Неважко впевнитися, що обездуховлення світу корелює з його обезкультуренням. За змістом це один і той самий процес. І тепер, коли шкодують за втратами духовності, культури, фактично мається на увазі продовження цього процесу. Бездуховна людина, безкультурне і бездуховне суспільство не означають виникнення дурниць людей на кшталт “все погано”. Навпаки, люди стають більш діловими й інтелектуальними (принаймні поки що). Живуть багатше, комфортніше, але механічніше, втрачаючи здатність до співпереживання і любові, стають більш активними і функціональними, але відчуженими, анестезованими, такими, що втрачають почуття життя. Справді, деградація Духу, відмирання його національного, неінформаційного стану і є, на жаль, основними проявами нашого часу.

Соціокультурна ситуація в сучасній Україні, яка сформувалася на початку XXI ст., диктує необхідність того, щоб людина побачила культуру в єдності різноманіття і могла сприйняти все найкраще, що здатна надати загальнолюдська культура. Майбутнє української культури залежить не лише від зрушень у свідомості та діях людини, а й від інституціональних умов – політики, права, моралі. Нова система цінностей культури має задовольняти потреби й інтереси всіх громадян України. Вона покликана сприяти розвитку кожного і впливати на подальше становлення українського суспільства. Цінності особистості є конкретизацією цінностей суспільства. Ця конкретизація залежить як від позиції особистості в соціальній системі, так від рівня її розвитку.

Можна сказати, що в структурі життєвих цінностей зараз відбуваються певні зміни, детерміновані економічними, політичними і соціокультурними трансформаційними процесами. Водночас, доволі стійкими для громадян України мають бути, за словами М.Грушевського, властивий “високий розвиток своєї гідності, шанування гідності чужої, любов до певних, установлених піднесених форм, “законних речей”, етикету і добрих манер, любов до чистоти, порядку, краси життя, прив’язане до культурних і громадських вартостей життя” [7, 97]. На нашу думку, доцільно стверджувати, що рівень духовного, культурного і цивільного розвитку нації визначається тим, якою мірою кожна людина цієї нації володіє культурним надбанням своєї нації.

Отже, цивілізована Україна потребує новітніх, розвинутих умов для формування особистості, здатних сприймати і розвивати загальнолюдські цінності, шари національної і світової культури. Людина стає в істинному розумінні слова людиною завдяки діяльності в часі, тоді, коли створює витвори, що мають універсальне,

загальнолюдське значення. Певною мірою, культура – це мірило людського в людині. Власне кажучи, не існує “культури взагалі”, оскільки вона існує як певна, упорядкована множина значень для “Я”, для особистості або суспільства, значень, що сприймаються і стають смислом.

Культура – це певний рівень розвитку суспільства, творчих здібностей людини. Перед Україною, яка йде шляхом демократичних перетворень, стоїть дуже складне завдання, а саме – відродження системи національної культури, що задовольняла б усіх членів суспільства. На жаль, такої системи національної культури в Україні ще не існує. Тому треба не лише ставити завдання, а й шукати шляхи їх вирішення. На нашу думку, це підвищення рівня культури суспільства в цілому і культури кожного його члена, це вироблення правил і норм, яких дотримувалися б громадяни. Останнє, на жаль, сьогодні не є реальністю, оскільки іноді норми створені штучно і не приживаються на ґрунті свідомості пересічного громадянина. До того ж, піднесення рівня культурної спадщини у суспільстві виступає не як самоціль, а як необхідна передумова його розвитку.

Сенс культури сьогодні – це унікальна цінність її завтра. Тому головне – створити таку систему національної культури, на основі якої можна було б надати колективним формам людського життя належну цілераціональність, свідому передбачуваність, досягнення на цьому шляху максимально сталого громадянського суспільства. На нашу думку, настав час, коли можна подивитися на феномен культури у більш широкому аспекті, а саме: як на світоглядно-гуманістичний орієнтир та вимір життя сучасного суспільства.

Заподіяний актом – дією, смисловий обрій культури перетворюється на трансльовану історичним буттям цінність. З огляду на сказане, можна дійти висновку, що в наш час потрібно домагатися, щоб культура становила невід’ємну складову життя українського суспільства. На наше переконання, без подальшого руху у цьому напрямі суспільство не може сягнути нових, більш значних порівняно з колишніми, рубежів ні в економічній, ні в соціально-політичній, ні в духовній сферах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Фромм Ерих*. Революция надежды. – СПб., 1999.
2. *Лихачев Д.С.* Культура: программа на сто лет // Литературная газета. – 1998. – 10 августа.
3. *Толмачев В.І.* Загально цивілізаційна цінність та специфіка культури в умовах кризи // Збірник наукових праць з гуманітарних наук. – Запоріжжя, 2003.
4. *Малишко Ю.В., Пятак В.В.* Етичні засади індивідуального діалогічного спілкування як елемент духовної культури українців // Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості. – Донецьк, 2006.
5. *Тейлор Э.* Первобытная культура. – М., 1998.
6. *Гегель Г.В.Ф.* Феноменология духа // *Гегель Г.В.Ф.* Собрание сочинений: В 14-ти тт. – М., Л., 1959. – Т. 4.
7. *Грушевський М.* Історія України–Руси: В 11-ти тт. Кн. 12. – К., 1991–1998.